

Джерелознавство, теорія та методологія історії

Н. М. Лопацька

ДЕРМАНСЬКИЙ ПОМ'ЯНИК – ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ДЕРМАНСЬКОГО МОНАСТІРЯ (кінець XVI – перша половина XVII ст.)

У статті проаналізовано чернечий склад Дерманського монастиря кінця XVI – першої половини XVII ст.

Ключові слова: Дермань, монастир, документ, Дерманський пом'яник, історичне джерело

На сучасному етапі важливими залишаються наукові проблеми, які пов'язані із вивченням аспекту функціонування духовних осередків. Уваги заслуговують дослідження історії обителів, які діяли у період міжконфесійного протистояння на Волині (кінець XVI – перша половина XVII ст.). З-поміж таких релігійних осередків був Дерманський монастир. Останній у період протиріч між прихильниками та противниками унійного з'єднання на Волині займав вишльову позицію. Його завданням було збереження православних традицій, підвищення конкурентноздатності православ'я у контексті протистояння з унією. Крім того, монастир був не лише релігійною структурою, а й осередком культурно-просвітницького, науково-освітнього характеру.

Варто зазначити, що проблема дослідження історії Дерманського монастиря у зазначений вище хронологічний період підіймалась науковцями. Проте, дослідження часто мають фрагментарний характер щодо оцінки діяльності монастиря у період протистояння між прихильниками і противниками унійного з'єднання. Серед учених, дослідження яких стосуються питання вивчення історії Дерманського монастиря, варто відзначити доробок П. Батюшкова [1], Г. Бухала [2], В. Вуйцика [3], І. Мицька [4], О. Фотинського [5]. Мета цієї статті полягає у дослідженні чернечого складу Дерманського монастиря та його діяльності кінця XVI – першої половини XVII ст., на основі джерела, яке поєднує риси актового і наративного характеру, – Дерманського пом'яника.

Дерманський пом'яник (початкові записи датовані першою половиною XVII ст.) зберігається у матеріалах фондів історико-краєзнавчого заповідника м. Острога [6]. Він представлений у двох редакціях, що суттєво не відрізняються одна від одної. Зазначений пом'яник є джерелом, яке поєднує риси актового і наративного характеру. Цінність пам'ятки полягає в тому, що, поряд із іменами осіб, які вписувалися, фіксувалися також дарчі записи та матеріали про події в монастирі. Завдяки інформації з Дерманського пом'яника, можна відтворити чотири основні корпорації, пов'язані з релігійним осередком у Дермані: перша – князівська родина, друга – шляхта Волині, третя – селяни, міщани, козаки, четверта – церковна ієрархія. Такий підхід доз-

воляє не лише проаналізувати зазначені групи-корпорації, а й встановити, що саме пов'язувало їх представників з монастирем та його володіннями.

Ченці, які мали право проводити службу Божу, в Дерманському монастирі отримували титул ієромонахів. Число їх, правдоподібно, не було усталеним. Одночасно в обителі перебували до десятка ієромонахів, а іноді й більше. Саме з них обиралися економи і скарбники, призначалися намісники. Окремі з ієромонахів мали додаткові повноваження. Так, пом'яник фіксує ієромонаха Аврамія, який прозрів біля ікони Пресвятої Богородиці і став сповідником Дерманського монастиря [6, 27]. Сповідники або духовники були і в інших тогочасних українських монастирях. Зокрема духовником Києво-Печерського монастиря у 1628 р. був Памво Беринда. У Дерманському пом'янику є запис духовника Унівського монастиря – ієромонаха Пахомія [6, 24]. Напередодні та, правдоподібно, у перші роки архімандритства Мелетія Смотрицького (1627–1633) уставником у Дерманському монастирі був ієромонах Антоній Якович [6, 59], згодом – чернець, а потім – ієродиякон Іоаким Зозулинський [6, 26]. Інтерес серед ієромонахів викликає Самуель Гуляницький – вихідець із шляхетської родини. Дійсно, в XVI–XVII ст. серед малоземельної шляхти відомий рід Гуляницьких (Гулянецьких). Вперше представники цієї родини згадуються у 1516 р., коли чотирьом особам (ступінь спорідненості встановити не вдалося) підтверджувалася родова вислуга – с. Гуляники (Гуляльники); названі в акті особи – Олешко Іванович, Мартин Єромейкович, Василь Болохович і Янко та Іван Микитичі [7, 230]. В Дерманському пом'янику згадуються представники цієї родини: Василь, Стефан, Даміан, Андрій, Михайло [6, 57]. Про них залишилися згадки щодо їхнього перебування на службі князів, при великопанських дворах або в судово-адміністративному апараті. Представники роду Гуляницьких були задіяні на приватних урядницьких посадах: Михайло (Юнкович) був слугою князів Любецьких, урядника містечка Любчого 60-х рр. XVI ст.; цьому ж Михайлові князь Богущ Любецький у заповіті 1564 р. відписував «за два годы урочистого плату 10 коп грошей» [7, 232]. До судової реформи 1565 р. деякі представники цього роду – це вижі, зокрема згадуваний у пом'янику – Василь (Юнкович-Гуляницький). У першій половині XVII ст. з роду Гуляницьких вийшли декілька луцьких підписків, які одночасно займалися адвокатурою. Популярними адвокатами були Дем'ян (Даміан), Андрій Гуляницькі, які саме і вписані до Дерманського пом'яника. Представник цього роду, скоріше всього нащадок – Тимофій Гуляницький, згадується у 1619 р., коли разом з іншою волинською шляхтою підписав лист на охорону Луцького братства [7, 232]. Гуляницькі згадуються й після повстання під проводом Б. Хмельницького. Чимало юристів-практиків пе-

рейшли на службу до гетьмана, серед них були Гуляницькі [8, 70]. Андрій Гуляницький фігурував у вписах луцьких городських книг. У документі від 14 лютого 1641 р. згадується як намісник луцького старства [9, 1–2]. В пом'янику вписано ім'я Прокопій (Прокіп) [9, 57]. Цей представник родини Гуляницьких згадується й у переписі русько-литовського війська 1528 р. серед «бояров гуляницьких» [7, 230].

Зазначені факти засвідчують, що родина Гуляницьких у Дерманському пом'янику згадується з тих причин, що її представники у кінці XVI – першій половині XVII ст. працювали у судово-адміністративному апараті, на приватних урядницьких посадах, були знаними адвокатами, тобто, виступали у судах. Тому закономірним є те, що окремі представники Гуляницьких могли відстоювати і захищати інтереси монастиря у Дермані періоду ідеологічного протистояння. За ці заслуги, ймовірно, їх і згадали у пом'янику. Вони, як правило, виступали і благодійниками.

Ще одну, доволі численну категорію ченців Дерманського монастиря складали ієродиякони – священнослужителі, які допомагали ієромонахам проводити службу Богу. Судячи з записів у пом'янику, ця категорія була не настільки численною як ієромонахи. Можна обережно припустити, що одночасно у монастирі перебували 3-5 ієродияконів. Серед них знаходимо досить відомих осіб. Так, ієродияконами Дерманського монастиря в різні роки були Ісає Радовицький (1631 р.), Ієремія Смотрицький (до 1634 р.), Самуель Гуляницький (кінець 1640-х рр.) [6, 57; 10, 8; 11, 399]. Їх діяльністю в монастирі опікувався спеціальний наставник – еклезіарх. У документах монастиря під 1637 р. згадується, що еклезіархом на той час був Митрофан Смотрицький [12, 2–3], у 1644–1645 рр. ігумен Шумського монастиря св. Трійці [11, 399, 407].

Зрештою, на нижньому шаблі ієрархії монастиря знаходилися звичайні ченці. У документах вони фіксуються як ченці (монахи), ченці-василіани (для унійного періоду), іноки. Поняття «законники» мало дещо ширше значення, оскільки вживалося для позначення і вищих категорій монастирської братії. Так, пом'яник фіксує під 1653 р. ієромонаха Іова Гвинського, одночасно називаючи його і «законником дерманським» [6, 69]. Переведення Дерманського монастиря в унію негативно відбилася на кількості всіх категорій монастирської братії, але особливо – на кількості рядових ченців. Анонімна реляція серпня 1647 р., представлена у Рим Конгрегації пропаганди віри, констатує факт спаду чисельності ченців у всіх унійних монастирях, зазначає, що у дерманській архимандрії їх число зменшилося з 40 до 12 [13, 219]. Записи у пом'янику свідчать про тісні контакти чернецтва Дерманського монастиря з ченцями Дубенських монастирів. Зокрема тут зафіксовані духовні особи Дубенського монастиря: «упис інокінъ Дубенского монастиря... Таїсія – дубенська ігуменя... Євпраскія – інокія та намісниця Боровицька... інокіні – Меланія Бабинська, Огафія, Онисія, Євфросимія Корницька» [6, 40]. Це, очевидно, було наслідком того, що після реформування Дерманського осередку у першій половині XVII ст. до нього були приписані Дубенський, Преображенський та Хрестовоздвиженський монастирі [1, 93]. Також у пом'янику записаний рід ієромонаха Митрофана Сподаревича з Дубна [6, 56].

У часи настоятельства Гедеона Балабана, який обіймав ще й посаду архимандрита Унівського монастиря, ченці останнього часто відвідували Дерманську обитель. Підтримували зв'язки дерманські ченці і з київськими монастирями – Печерським і Межигірським. В часи ар-

химандритства Івана Дубовича поживалися стосунки дерманської чернечої ієрархії з віленськими монастирями, зокрема Віленським монастирем св. Трійці. Складалася дерманська братія переважно з волинських вихідців. Однак траплялися випадки, коли в обитель прибували вихідці з Центральної України (Ржищів), Білорусі (Полоцьк, Орша) [6, 48–49, 74]. Вже традиційно чимало кадрів для монастиря постачало Руське воєводство. Кістяк дерманського чернецтва формували вихідцями з дрібної шляхти (Гуляницький, Угорницький, Негребецькі, Куницький, Рудницький, Гарабурда) та міщанства (Дубович, Рогатинець, Суразький, Ржищівський, Турівський) (див. таблицю).

Отже, Дерманський пом'яник – важливе джерело до історії Дерманського монастиря та Волині. Вище викладений матеріал дозволяє відстежити окремі категорії чернечого складу духовного осередку, встановити тенденції його формування. Крім того, важливість записів у цьому джерелі полягає у тому, що згадані імена, родини надають можливість визначити і зв'язки церковної обители з іншими релігійними структурами.

Табл. 1

Ченці Дерманського монастиря [1; 6]

Мелетій Смотрицький	архимандрит	1627-1633
Іван Дубович	настоятель	1634-1646
Ісає Радовицький	диякон	зг. 1631
Н. Іванович	чернець	зг. 1634
Іпатій Радієвич	ієромонах	зг. 1634
Микоян Теодорович	ієромонах	зг. 1634
Лаврентій Нозелковський	ієромонах та економ	зг. 1634-1641
Ієремія Смотрицький	архидиякон	зг. 1634-1637
Ісає Бадевич	ієромонах	зг. 1637
Митрофан (Смотрицький?)	еклезіарх	зг. 1637
Рафаїл	ієромонах та економ	зг. 1637
Ісає Радієвич	ієромонах	зг. 1641
Стефан Негребецький	чернець-василіанин	зг. 1641
Атанасій Кулемчицький	чернець-василіанин	зг. 1643
Серафим Бельський	намісник монастиря	зг. 1643-1647
Герасим Куницький	чернець-василіанин	зг. 1647
Н. Савицький	намісник монастиря	зг. 1647
Лаврентій Коселів		† 1649
Павликій Тонарівський	ієродиякон	
Атанасій Крупецький	св. єпископ	
Логін	ігумен	
Кипріан Жоховський	архієпископ, київський митрополит та всієї Русі, дерманський і дубенський архимандрит	† 1694
Феодосій	ієромонах, намісник Дерманського монастиря	зг. 1669
Ісайя Балабан	дерманський і унівський архимандрит	

Андріан Заславський	ієромонах	
Іоаким Зозулинський	чернець, дерманський уставник	
Аврамій	ієромонах, сповідник Дерманського монастиря	зг. 1636 прозрів біля ікони Пресвятої Богородиці
Сомол Коптей	чернець	
Герасим Угорницький	чернець	
Йосиф Рогатниця	ієромонах	
Деонісій	ієромонах	
Сафроній	дерманський ієромонах	
Іон Щирецький	ієромонах	
Василій	дерманський св. ієрей	
Іосиф	дерманський ієродиякон	
Митрофан	чернець	
Феодосій	ієродиякон	
Герасим	дерманський чернець	
Варсанофій	чернець	
Ісає	чернець	
Геофіл Сабійович	св. ієромонах	
Геофіл Левонович	ієромонах	
Єлисей	чернець	
Никон	чернець	
Іосиф	дерманський ієродиякон	
Євгеній	ієромонах	
Афанасій Китайчич	ієромонах	
Павло Бачинський	ієромонах	
Ігнатій Строжовецький	ієродиякон	
Ігнатій Гарабурда	дерманський чернець	
Антоній Якович	ієромонах, уставник та намісник Дерманського монастиря	
Василій	ієромонах	
Ісакій Попович Новоселецький	чернець	
Неофіт Леонович Полочанин	чернець	
Веньямин Суразький	чернець	†1629
Геннадій Ржищовський	ієромонах	
Коментарій	ієромонах	зг. 1622
Антоній Рудницький	чернець	
Мисаїл	чернець	зг. 1623
Галактіон	св. ієромонах, колишній дерманський намісник	зг. 1626
Міна Шаніцький	св. ієромонах	зг. 1627
Ісає Радевич	намісник дерманського монастиря	
Йосиф Вербовський	чернець	

Костянтин Негребецький	ієромонах	
Геннадій Жуховський	ієромонах	зг. 1634
Іон	чернець	
Єфрем Шацький	ієрей	зг. 1650
Самуель Гуляницький	ієродиякон	
Матвій Ставецький	ієродиякон	
Феофан Бурешський	ієромонах	
Олександр	ієромонах	зг. 1651
Феофан Житнєкіч	ієромонах	
Макарій	св. ієрей, інок	зг. 1657
Іон Гвинський	св. ієромонах, законник дерм. монастиря	зг. 1653
Ісидор Лазаревич	дерманський законник	зг. 1667
Мелетій Щигелецький	ієромонах	зг. 1675
Михайло Великонтій	ієромонах	зг. 1677
Никодим Сесицький	чернець	зг. 1687
Йосиф Плещинський	з Оршанського повіту (на той час чернець Дерманського монастиря)	зг. 1681
Гервасій Сіньковський	св. ієромонах, дерманський законник	зг. 1706
Гервасій	дерманський намісник	† 1727
Геронім Белакевич	ігумен, дерманський та дубенський намісник	
Йосиф Швабовський	св. ієромонах	† 1707
Гедеон Турівський	св. ієромонах	зг. 1709
Гервасій Охримович	св. ієромонах, дерманський закристан	зг. 1720

1. Батюшков П.М. Волинь. Історичні долі південно-західного краю. – СПб., 1888.
2. Бухало Г.В. Дерманський Святотроїцький монастир. – Дубно, 1990.
3. Вуйцик В. Дерманський монастир-фортеця (до питання про час створення) // Лавра. – 2000. – № 2.
4. Мьцько И.З. Дерманський культурно-просвітительний центр і його участь в ідеологічній боротьбі на Україні (70-е роки XVI – 30-е роки XVII в.) // Федоровские чтения, 1978. – М., 1981.
5. Фотинский О. Материали для истории Дерманского монастыря // Волинский историко-археологический сборник. – Житомир, 1900. – Кн. 2.
6. Острозький державний історико-культурний заповідник. – КН. 961/VI С-565: Дерманський пом'яник.
7. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.
8. Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог; Львів, 2002.
9. Центральний державний історичний архів України в м. Київ (далі – ЦДАУК). – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 258.
10. ЦДАУК. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 103.
11. Пам'ятки. Архів Української церкви. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упор. М. Довбищенко. – Вип. 1. – К., 2001. – Т. 3.
12. ЦДАУК. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 53.
13. Mironowicz A. Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. – Białystok, 1997.

Lopatska N.M. Derman pom'yanik as the source of the Derman monastery history (the end of the 16th and the first half of the 17th cent.). In the article the monks of Derman monastery are described from the end of the 16th century till the first half of the 17th cent.
Key words: Derman, monastery, document, Derman pom'yanik, historical source

С. В. Стельникович

**ДОКУМЕНТИ ЦДАВО УКРАЇНИ
 ЯК ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ
 ЖИТОМИРСЬКО-ВІННИЦЬКОГО РЕГІОНУ
 В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ
 (1941–1944 рр.)**

У статті аналізуються документи ЦДАВО України, які відображають становище території Житомирсько-Вінницького регіону в період нацистської окупації (1941–1944 рр.).

Ключові слова: ЦДАВО України, Житомирсько-Вінницький регіон, нацистська окупація, джерельна база

Вивчення регіональних особливостей нацистської окупації України передбачає необхідність залучення широкої архівної джерельної бази. Серед такої й документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Їхнє осмислення є вкрай важливим для дослідження становища території Житомирсько-Вінницького регіону, який став основою Генерального округу Житомир (ГОЖ) – одного з найважливіших адміністративно-територіальних утворень у складі Райхскомісаріату України (РКУ) впродовж другої половини 1941 – початку 1944 рр.

Аналіз документів ЦДАВО України як джерельної бази дослідження нацистської окупації Житомирсько-Вінницького регіону поки ще не проводився. Здебільшого, вони характеризувалися узагальнено при підготовці спеціалізованих тематичних видань [1, 32–49, 860–871], відповідно до осмислення деяких аспектів нацистської окупаційної політики й виявів життя місцевого населення в РКУ [2] та ГОЖ [3]. Відтак, метою пропонованої статті є розгляд документів ЦДАВО України як джерельної бази вивчення нацистської окупації території Житомирсько-Вінницького регіону (ГОЖ) в роки Другої світової війни.

Увесь джерельний масив ЦДАВО України, який стосується історії Житомирсько-Вінницького регіону (ГОЖ) періоду нацистської окупації (друга половина 1941 – початок 1944 рр.), можна поділити на чотири групи: так звані «окупаційні фонди», тобто фонди органів управління, організацій, установ, підприємств і формувань, які здійснювали режим окупації або ж діяли під контролем окупаційної влади; фонди організацій і формувань українського руху опору (самостійницького руху); радянських державних комісій з розслідування злочинів нацистів і встановлення заподіяних ними збитків на території України в період війни та дослідження історії Великої Вітчизняної війни; архівні колекції. Окремо виділяються фонди радянських органів влади та управління післявоєнного періоду, які містять дотичну проблематику [1, 32]. Відповідно, за походженням ці документи є німецькими, формувань українського визвольного руху та радянськими, а їхня мовна основа – німецька, українська та російська. Частина німецькомовних матеріалів у післявоєнний час була перекладена російською та українською мовами.

Документи одного із центральних окупаційних фондів ЦДАВО України (ф. 3206: «Рейхскомісаріат України, м. Ровно») відображають загальні питання окупаційної політики, методи її реалізації на території РКУ в цілому і на рівні окремих генеральних округів. Вони дозволяють визначити адміністративно-терито-

ріальний устрій ГОЖ станом на 25 вересня 1941 р., 11 листопада 1941 р., 15 лютого 1942 р., 1 січня 1943 р. тощо. Ф. 3676 («Штаб імперського керівника (рейхслайтера) Розенберга для окупованих східних областей, м. Берлін, м. Київ») містить матеріали Оперативного штабу райхслайтера А. Розенберга (ERR). ERR відповідно до наказу Гітлера від 1 березня 1943 р. мав право, вивчаючи діяльність різних культурних та ідеологічних установ й організацій на окупованих територіях, конфісковувати будь-які культурні цінності [1, 36, 861]. Матеріали ф. 3676 стосуються організації музейної, бібліотечної, архівної справи, виходу офіційних україномовних газет на території Житомирсько-Вінницького регіону. Донесення референта у справах фольксдойче при начальнику фронтового оперативного відділу групи армій «Південь», доктора К. Штумпа, матеріали організації німецьких поселень засвідчують практичні кроки реалізації колонізаційних проєктів нацистів та налагодження життя фольксдойче в ГОЖ. У фонді також знаходимо оригінал німецького щомісячного педагогічного видання «Der volksdeutsche Erziehler» («Педагог для фольксдойче»), який з початку 1943 р. виходив при генеральному комісарі Житомира, та звіт уповноваженого у справах освіти німецької колонії Гегевальд К. Швінгеля від 27 грудня 1943 р., який характеризує специфіку організації освітнього життя на території німецької колонії. Зауважимо, що деякі документи, серед яких німецькі статистичні дані про кількість шкіл для фольксдойче на території ГОЖ станом на 15 червня 1941 р., є неточними (значно завищеними) [4, 61].

Ф. 3736 («Табір козацького легіону німецької армії, м. Бердичів Житомирської області») включає список керівного та рядового складу бойової сотні козацького легіону Бердичева, який перебував у складі німецьких збройних сил. Серед документів ф. 3959 («Український центральний комітет, м. Львів, Польша»), який тематично не стосується ГОЖ, до однієї зі справ вміщено матеріали відділу пропаганди Житомирського обласного управління, який контролювався мельниківцями.

«Повідомлення з окупованих східних областей» (ПОСО) впорядковані у ф. 4328 («Штаб командування начальника поліції безпеки окупованих східних областей»). Це переклад німецькомовних матеріалів, які уклалися штабом командування начальника поліції безпеки та служби безпеки в Берліні, на основі донесень окружних управлінь поліції безпеки з окупованої території. У післявоєнний період ПОСО виступали звинувачувальним документом на Нюрнберзькому процесі [5, 1]. У ф. 4328 ПОСО представлені не повністю, а в наявних є інформація щодо попередження німецькими органами диверсій на виробничих підприємствах регіону (№ 3, 5), вивіз місцевого населення на примусові роботи до Німеччини (№ 7), діяльність радянського партизанського руху й акції німців з його придушення, в тому числі зі знищення місцевих населених пунктів як «попереджувального заходу» (№ 15, 32, 34, 35, 38, 39, 40, 41, 48, 49, 51, 54); виникнення у Житомирі організації «Вільні козаки», яка, виступаючи за «самостійну і вільну Україну», водночас займала антибандерівську й антимельниківську позиції (№ 11) та Націонал-української партії в Попільні (№ 29), а також діяльність українського національного руху опору Т. Бульби-Боровця (№ 4, 54) тощо. Останньому питанню присвячене ПОСО № 55 «Виникнення і розвиток української банди Боровця – відомої під назвою “Тарас Бульба”» від 21 травня 1943 р., де, окрім іншого, наявна інформація про бульбівську Поліську Січ.